IST3002 Deney Tasarımı

Rastgele Blok Tasarımı

Fatih Kızılaslan

Marmara Üniversitesi

2019-2020 Bahar VIII. Hafta

Rastgele Blok Tasarımı: Giriş

- Rastgele blok tasarımında bir yönlü ANOVA gibi etkisi araştırılmak istenen faktör sayısı birdir.
- Gözlemler arasındaki farklılıklar hata varyansına önemli etkiler yapabilir. Ancak, bu etkiler çeşitli çevre koşulları (bir günün farklı zamanları, yılın mevsimleri, farklı günler, farklı sınıflar gibi) nedeniyle araştırma sırasında gözlemlenmeyebilir. **Gürültü değişkeni** olarak adlandırılan bu değişkeni kontrol altında tutmanın en basit yolu bu değişkeni sabit tutmaktır. Deney aynı gün, aynı saat, aynı yaş grubunda yapılacak biçimde tasarlanmalıdır [**Olmus, Erbas ve Nazman**].
- Bir diğer yöntem ise gürültü değişkenini faktörlerden biri olarak ele almaktır. Bu durumda gürültü değişkeni **bloklama** değişkeni olarak düşünülür.

Hülya Olmuş, Semra Oral Erbaş ve Ezgi Nazman, (2017). Araştırmacılar için SPSS uygulamalı İstatistiksel Deney Tasarımı, Gazi Kitabevi.

- Bloklar kendi içinde **homojen** ve bloklar kendi aralarında **heterojen** olarak oluşturulur.
- **Bloklama** ile gözlem hücreleri yardımcı etkenin düzeylerine göre alt hücrelere bölünerek daha homojen gözlemlerden oluşan hücreler ortaya çıkmaktadır ve modeldeki hata (hata varyansı) azalmaktadır [**Ozturk**].
- Bloklama deneysel hatanın azaltılması yoluyla deneyin hassaslığının artmasını sağlar [**Senoglu ve Acitas**].
- **Bloklamaya**, bağımlı değişken üzerinde etkilerini araştırmak istediğimiz etkenler dışında var olan, ancak bizim ilgilenmediğimiz ve etkilerini analiz etmek istemediğimiz etkenlerin eklenmesi olarak da bakılabilir [**Ozturk**].

Birdal Şenoğlu ve Şükrü Acıtaş (2014). İstatistiksel Deney Tasarımı Sabit Etkili Modeller, 3. Basım, Nobel Akademik Yayınevi.

Fikri Öztürk. İST306 İstatistik Deney Tasarımı Ders Notları: 9. Bloklama.

Örnek

- Farklı tohum türlerinin verim üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir deneyde her tohumun ekildiği tarlalar birbilerinden farklı özelliklere (toprak yapısı, iklim şartları gibi) sahip olabilir.
- Tarlaların bu farklılıkları dikkate alınmadığında varyans analizi sonucunda elde edilecek olan tohumun etkisi ile tarlaların özelliklerinin etkisi karışacaktır.
- Bu durumda tarlaların etkisini en aza indirmek için tarlalar özelliklerine göre olabildiğince homojen bloklara (gruplara, sınıflara) bölünür.
- Her tarla denenecek tohum sayısı kadar parçaya bölünerek her parçasında her tohum bir kez kullanılarak oluşturulan tasarıma **rastgele tam blok tasarımı** (randomized complete block design) denir.
- Her bir bloğun tüm faktör düzeylerini içerdiği durum **tam** tasarım olarak adlandırılır.
- Tarla tipi **bloklarımızı** oluşturur.
- Tohum türleri ise **faktör düzeyleridir**.

Örneğin devamı

5 farklı tohum türünün, 4 farklı tarlada uygulanmasıyla elde edilen rastgele tam blok tasarım aşağıdaki gibi olacaktır.

Bloklar			
I. Tarla	**II. Tarla**	**III. Tarla**	**IV. Tarla**
Tohum 1	Tohum 2	Tohum 5	Tohum 4
Tohum 2	Tohum 4	Tohum 3	Tohum 2
Tohum 3	Tohum 1	Tohum 2	Tohum 5
Tohum 4	Tohum 5	Tohum 4	Tohum 1
Tohum 5	Tohum 3	Tohum 1	Tohum 3

Her tarla 5 eşit parçaya bölünüyor. Böylece 4 farklı blokta (tarlada) 5 farklı tohum türü **1 er kez** rastgele olarak uygulanır. **Rastgeleleştirme her blok içinde ayrı yapılıyor.**

- Yukarıda oluşturduğumuz gibi bir rastgele tam blok tasarımında bağımlı değişken üzerinde etkili birincil öneme sahip faktör tohum türleridir, ikincil öneme sahip olan faktör (yani tarla türü) ise **bloklama faktörü** olarak adlandırılır [**Senoglu ve Acitas**].
- Bloklama faktörü araştırmanın asıl konusu olmamakla beraber bağımlı değişkendeki değişimi açıklama potansiyeli bakımından önemlidir ve bu nedenle modele alınması gereklidir [**Senoglu ve Acitas**].

Ayrıca,

- Her bir faktör düzeyi her bir blok içinde birden fazla tekrar edebilir.
- İlgilenilen faktör ile bloklama etkeni arasında etkileşim olabilir.

Rastgele Tam Blok Tasarımı: Matematiksel Model

a faktör düzeyine sahip olan **bir faktör** ve b farklı bloğun olduğu bir deneyde rastgele tam blok tasarımı için matematiksel model

$$y_{ij} = \mu + \tau_i + \beta_j + \epsilon_{ij}, \;\; i = 1, ..., a, \;\; j = 1, ..., b \tag{1}$$

biçiminde ifade edilir. Burada,

y_{ij}	:	j. bloktaki, i. faktör düzeyine (denemeye) ait olan gözlem değerini,
μ	:	genel ortalamayı,
τ_i	:	faktörün i. düzeyinin etkisini,
β_j	:	j. bloğun etkisini,
ϵ_{ij}	:	j. bloktaki, i. faktör düzeyi için rastgele hata terimini

gösterir. **Varsayım:** $\epsilon_{ij} \sim N(0, \sigma^2)$ biçiminde biribirinden bağımsız rastgele değişkenlerdir
Bu tasarımda her bir faktör düzeyi her bir blok içinde tam olarak **1 kez** kullanılmıştır.

Bu tasarım modeli için veri yapısı aşağıdaki gibi olur.

Düzeyler (Denemeler)	**Bloklar**						**Toplam**	**Ortalama**
	1	2	.	.	.	b		
1	y_{11}	y_{12}	.	.	.	y_{1b}	$y_{1.}$	$\bar{y}_{1.}$
2	y_{21}	y_{22}	.	.	.	y_{2b}	$y_{2.}$	$\bar{y}_{2.}$
.	.	.	.	.	.		.	.
.	.	.	.	.	.		.	.
.	.	.	.	.	.		.	.
a	y_{a1}	y_{a2}	.	.	.	y_{ab}	$y_{a.}$	$\bar{y}_{a.}$
Toplam	$y_{.1}$	$y_{.2}$	.	.	.	$y_{.b}$	$y_{..}$	
Ortalama	$\bar{y}_{.1}$	$\bar{y}_{.2}$	.	.	.	$\bar{y}_{.b}$		$\bar{y}_{..}$

- $y_{i.} = \sum_{j=1}^{b} y_{ij}$, $i = 1, ..., a$ ve $\bar{y}_{i.} = \frac{y_{i.}}{b} \rightarrow i$. faktör düzeyindeki gözlemler (satırlar) için ortalama
- $y_{.j} = \sum_{i=1}^{a} y_{ij}$, $j = 1, ..., b$ ve $\bar{y}_{.j} = \frac{y_{.j}}{a} \rightarrow j$. bloktaki gözlemler (sütunlar) için ortalama
- $y_{..} = \sum_{i=1}^{a} \sum_{j=1}^{b} y_{ij}$ ve $\bar{y}_{..} = \frac{y_{..}}{N} \rightarrow$ tüm gözlemler için genel ortalama

$y_{ij} = \mu + \tau_i + \beta_j + \epsilon_{ij}$, $i = 1, ..., a$, $j = 1, ..., b$ modelinde ilk olarak faktör düzeylerinin ve blokların **sabit etkili** olduğu (yani özel olarak seçilmişler) durumu ele alacağız. Bu durumda

$$\sum_{i=1}^{a} \tau_i = 0 \text{ ve } \sum_{j=1}^{b} \beta_j = 0$$

olur. Ayrıca, τ_i ve β_j birer sabit olduğundan $E(y_{ij}) = \mu + \tau_i + \beta_j$ ve $Var(y_{ij}) = \sigma^2$, $i = 1, ..., a$, $j = 1, ..., b$ olur.

Bu modeli kullanarak ilgilendiğimiz faktör düzeylerinin ortalamalarının eşitliğini test etmek isteriz. Bunun için

$$\begin{aligned} H_0 &: \mu_1 = \mu_2 = ... = \mu_a \\ H_1 &: \text{En az bir } (i, j) \text{ için } \mu_i \neq \mu_j \end{aligned} \tag{2}$$

hipotezlerini test ederiz.

Ayrıca,

$$\mu_i = \frac{1}{b}\sum_{j=1}^{b} y_{ij} = \frac{1}{b}\sum_{j=1}^{b}(\mu+\tau_i+\beta_j) = \mu+\tau_i+\underbrace{\frac{1}{b}\sum_{j=1}^{b}\beta_j}_{0} = \mu+\tau_i,$$

$i = 1, ..., a$ olduğundan

$$\begin{aligned} H_0 &: \mu_1 = \mu_2 = ... = \mu_a \quad \Leftrightarrow \quad H_0 : \tau_1 = \tau_2 = ... = \tau_a = 0 \\ H_1 &: \text{En az bir } (i,j) \text{ için } \mu_i \neq \mu_j \quad \Leftrightarrow \quad H_1 : \text{En az bir } i \text{ için } \tau_i \neq 0 \end{aligned}$$

biçiminde de yazılabilir.

Böylece,

$$\begin{aligned} H_0 &: \tau_1 = \tau_2 = ... = \tau_a = 0 \\ H_1 &: \text{En az bir } i \text{ için } \tau_i \neq 0 \end{aligned} \tag{3}$$

hipotezleri (2)'e denktir.

Kareler Toplamının Parçalanışı

Tek yönlü ANOVA modelinde olduğu gibi burada da toplam kareler toplamı

$$SS_T = \sum_{i=1}^{a}\sum_{j=1}^{b}(y_{ij} - \overline{y}_{..})^2$$

uygun bir biçimde bileşenlerine parçalayarak (3) hipotezlerini sınamak için test istatistiği oluşturulur.

$$\begin{aligned}
SS_T &= \sum_{i=1}^{a}\sum_{j=1}^{b}\left[y_{ij} \underbrace{-\overline{y}_{i.} + \overline{y}_{i.}} \overbrace{-\overline{y}_{.j} + \overline{y}_{.j}} \underbrace{-\overline{y}_{..} + \overline{y}_{..}} -\overline{y}_{..}\right]^2 \\
&= b\sum_{i=1}^{a}(\overline{y}_{i.} - \overline{y}_{..})^2 + a\sum_{j=1}^{b}\left(\overline{y}_{.j} - \overline{y}_{..}\right)^2 \\
&\quad + \sum_{i=1}^{a}\sum_{j=1}^{b}\left(y_{ij} - \overline{y}_{i.} - \overline{y}_{.j} + \overline{y}_{..}\right)^2 \\
&= SS_{Deneme} + SS_{Blok} + SS_E
\end{aligned}$$

Böylece, toplam kareler toplamı (KT) SS_T

$$\text{Denemeler KT:} \qquad SS_{Deneme} = b\sum_{i=1}^{a}(\bar{y}_{i.} - \bar{y}_{..})^2$$

$$\text{Blok KT:} \qquad SS_{Blok} = a\sum_{j=1}^{b}\left(\bar{y}_{.j} - \bar{y}_{..}\right)^2$$

$$\text{Hata KT:} \qquad SS_E = \sum_{i=1}^{a}\sum_{j=1}^{b}\left(y_{ij} - \bar{y}_{i.} - \bar{y}_{.j} + \bar{y}_{..}\right)^2$$

olmak üzere

$$SS_T = SS_{Deneme} + SS_{Blok} + SS_E \tag{4}$$

biçiminde elde edilir.

(1) modelinde,

- toplam $N = ab$ gözlem olduğundan SS_T : $N - 1$ serbestlik derecesine,
- a faktör düzeyi olduğundan SS_{Deneme} : $a - 1$ serbestlik derecesine,
- b blok olduğundan SS_{Blok} : $b - 1$ serbestlik derecesine
  sahiptir.
- Böylece, (4) eşitliğinden
  $$SS_E : (N-1)-(a-1)-(b-1) = \underbrace{N}_{ab} - a - b + 1 = (a-1)(b-1)$$
  serbestlik derecesine sahiptir.

Hataların normalliği varsayımı altında Cochran Teoremine göre

$$\frac{SS_{Deneme}}{\sigma^2} \sim \chi^2_{(a-1)}, \quad \frac{SS_{Blok}}{\sigma^2} \sim \chi^2_{(b-1)} \text{ ve } \frac{SS_E}{\sigma^2} \sim \chi^2_{(a-1)(b-1)}$$

biçiminde bibirinden bağımsız rastgele değişkenlerdir.

Ayrıca, **düzeylerin ve blokların etkisinin sabit olduğu (1) modeli** için

$$\begin{aligned}
E\left(MS_{Deneme}\right) &= E\left(\frac{SS_{Deneme}}{a-1}\right) = \sigma^2 + \frac{b}{a-1}\sum_{i=1}^{a}\tau_i^2 \\
E\left(MS_{Blok}\right) &= E\left(\frac{SS_{Blok}}{b-1}\right) = \sigma^2 + \frac{a}{b-1}\sum_{j=1}^{b}\beta_i^2 \\
E(MS_E) &= E\left(\frac{SS_E}{(a-1)(b-1)}\right) = \sigma^2
\end{aligned}$$

olarak elde edilir.

Test İstatistiği

(1) modelinde, $H_0 : \tau_1 = \tau_2 = ... = \tau_a = 0$ hipotezi doğru olduğunda

$$F_{Deneme} = \frac{SS_{Deneme}/(a-1)}{SS_E/(a-1)(b-1)} = \frac{MS_{Deneme}}{MS_E}$$

test istatistiği $(a-1)$ ve $(a-1)(b-1)$ serbestlik dereceli F dağılımına sahiptir: $F_{Deneme} \sim F_{(a-1),(a-1)(b-1)}$.

Eğer F_{Deneme} test istatistiğinin değeri $F_{Deneme} > F_{(a-1),(a-1)(b-1),\alpha}$ olur ise

$$H_0 : \tau_1 = \tau_2 = ... = \tau_a = 0$$

hipotezi reddedilir.
Bu durumda, f*aktör düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır* denir.

Ayrıca, blok ortalamalarını karşılaştırmayı da düşünebiliriz. Bunun için hipotezlerimiz

$$\begin{aligned} H_0 &: \beta_1 = \beta_2 = ... = \beta_b = 0 \\ H_1 &: \text{En az bir } j \text{ için } \beta_j \neq 0 \end{aligned} \tag{5}$$

biçiminde olur. H_0 hipotezi test istatistiği

$$F_{Blok} = \frac{SS_{Blok}/(b-1)}{SS_E/(a-1)(b-1)} = \frac{MS_{Blok}}{MS_E}$$

kullanılır. Test istatistiğinin hesaplanan değeri için $F_{Blok} > F_{(b-1),(a-1)(b-1),\alpha}$ olur ise H_0 hipotezi reddedilir. Bu durumda, *bloklar arasında anlamlı bir farklılık vardır* denir.

- Blokların ortalamalarını karşılaştırmak genellikle çok tercih edilmez.
- Literatürde (5) hipotezlerinin test edilmesi ile ilgili bazı farklı düşünceler mevcuttur.
- Eğer MS_{Blok}/MS_E oranı çok büyük ise bloklama faktörünün etkisinin önemli olduğunu söyleyebiliriz Bu durumda bloklama yapılarak faktör düzeylerinin karşılaştırılmasındaki hassasiyet iyileştirilmiş olur.

ANOVA Tablosu

Şimdi yukarıda elde ettiklerimiz ile (1) modeli için ANOVA tablosunu oluşturalım.

Değişim kaynağı	Kareler toplamı	Serbestlik derecesi	Kareler ortalaması	F test değeri
Denemeler	SS_{Deneme}	$a-1$	$MS_{Deneme} = \frac{SS_{Deneme}}{a-1}$	$F_{Deneme} = \frac{MS_{Deneme}}{MS_E}$
Bloklar	SS_{Blok}	$b-1$	$MS_{Blok} = \frac{SS_{Blok}}{b-1}$	$F_{Blok} = \frac{MS_{Blok}}{MS_E}$
Hata	SS_E	$\underbrace{N-a-b+1}_{(a-1)(b-1)}$	$MS_E = \frac{SS_E}{(a-1)(b-1)}$	
Toplam	SS_T	$N-1$		

Ayrıca, $SS_T = \sum_{i=1}^{a} \sum_{j=1}^{b} y_{ij}^2 - \frac{y_{..}^2}{N}$, $SS_{Deneme} = \frac{1}{b} \sum_{i=1}^{a} y_{i.}^2 - \frac{y_{..}^2}{N}$ ve $SS_{Blok} = \frac{1}{a} \sum_{j=1}^{b} y_{.j}^2 - \frac{y_{..}^2}{N}$ biçiminde kolayca hesaplanabilir.

Parametre Tahmini

$y_{ij} = \mu + \tau_i + \beta_j + \epsilon_{ij}$, $i = 1, ..., a$, $j = 1, ..., b$ biçiminde verilen **sabit etkili rastgele tam blok tasarımında** bilinmeyen parametreler μ, τ_i, $i = 1, ..., a$ ve β_j, $j = 1, ..., b$ için *en küçük kareler (EKK)* tahmin edicileri

$$\begin{aligned} \widehat{\mu} &= \overline{y}_{..} \\ \widehat{\tau}_i &= \overline{y}_{i.} - \overline{y}_{..}, \ i = 1, ..., a \\ \widehat{\beta}_j &= \overline{y}_{.j} - \overline{y}_{..}, \ j = 1, ..., b \end{aligned} \tag{6}$$

biçiminde elde edilir.

Böylece, (1) modeli için yanıt değişkeni y_{ij}' nin tahmin edicisi

$$\begin{aligned} \widehat{y}_{ij} &= \widehat{\mu} + \widehat{\tau}_i + \widehat{\beta}_j \\ &= \overline{y} + (\overline{y}_{i.} - \overline{y}_{..}) + (\overline{y}_{.j} - \overline{y}_{..}) \\ &= \overline{y}_{i.} + \overline{y}_{.j} - \overline{y}_{..} \end{aligned} \tag{7}$$

olur.

Bu durumda, modelimiz için artıklar e_{ij}, $i = 1, ..., a$, $j = 1, ..., b$ olmak üzere

$$\begin{aligned} e_{ij} &= y_{ij} - \widehat{y}_{ij} \\ &= y_{ij} - \overline{y}_{i.} - \overline{y}_{.j} + \overline{y}_{..} \end{aligned} \tag{8}$$

biçiminde bulunur.

Tek yönlü ANOVA'da olduğu gibi e_{ij}, $i = 1, ..., a$, $j = 1, ..., b$ artıkları kullanılarak **modelin varsayımları kontrol edilir.**